

STUDIA
GEO
HISTORICA

NR 04|2016 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

Fundacja Centrum GeoHistorii • Instytut Geodezji i Kartografii • Instytut Historii KUL
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych US • Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN
Biblioteka Główna Uniwersytetu Szczecińskiego

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska, Radosław Skrycki,
Tomasz Związek (sekretarz redakcji), Tomasz Panecki

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

autorzy, Julia Szotysek

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 4

Wojciech Chudziak, Martyna Deszczyńska, Zbigniew Górczak, Maria Jankowska, Iwona Jażdżewska,
Andrzej Klonder, Anna Kołodziejczyk, Andrzej Kopiczko, Małgorzata Elżbieta Kowalczyk,
Adam Kozak, Joanna Kumor-Mielnik, Mieczysław Kunz, Dariusz Lorek, Wojciech Mielewczyk,
Grzegorz Myśliwski, Wiesław Nowosad, Piotr Pabjanek, Marek Radoch,
Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Francesco Somaini, Péter Szabó, Piotr Werner, Filip Wolański

Redakcja map

autorzy, Tomasz Panecki

Adres Redakcji

Fundacja Centrum GeoHistorii
Redakcja Studia Geohistorica
05-082 Stare Babice, ul. Gen. Tadeusza Kutrzeby 4

Strona internetowa

studiageohistorica.pl
Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika Studia Geohistorica

Współwydawcy rocznika

Biblioteka Główna Uniwersytetu Szczecińskiego, Fundacja Centrum GeoHistorii,
Instytut Geodezji i Kartografii, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II,
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,
Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym

Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: *Kalisz – Plan miasta i przyległej okolicy* autorstwa Ludwiga von Bröckera z 1802 r.

Skład i łamanie: Artur Hamryszczak

© Copyright by Fundacja Centrum GeoHistorii

ISSN 2300-2875

Nakład 100 egz.

Warszawa 2016

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Ludomir Sawicki

Geografia a krajoznawstwo

(uwagi wstępne Beata Konopska, opracowanie Beata Konopska) 7

Stanisław Herbst

Prace nad „Atlasem historycznym Polski”

(uwagi wstępne Henryk Rutkowski, opracowanie Henryk Rutkowski)..... 14

Artykuły • Articles and theses

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Czym były mazowieckie "płozy"? (uwagi wstępne)

What were the Masovian "płozy"? (Preliminary Remarks) 27

Robert Klimek

Ślady średniowiecznej granicy Warmii między Reszlą a Świętą Lipką

Traces of the Medieval Border of Warmia between Reszl and Święta Lipka 38

Ewa Ziółek

Relacja Grzegorza Piramowicza o osuszaniu Bagien Pontyjskich za pontyfikatu Piusa VI

Grzegorz Piramowicz's Account of Draining the Pontian Marshes during

the Pontificate of Pope Pius VI 51

Krzysztof Boroda

Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego zróżnicowania poziomu produkcji

piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.

Income from Czopowe as an Indicator of Regional Diversity of Full Beer

Production in the Cities of the Polish Crown in the 1560s 66

Xavier Rochel

The End of Gaps and Heathlands in French National Forests, 19th Century.

A Case Study Based on Forest Management Plans

Zanik polan i wrzosowisk we francuskich lasach państwowych w XIX w.

Studium przypadku na podstawie planów zarządzania lasami 81

Tomasz Figlus

Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce

Morphogenetic Types of Rural Settlements in Central Poland..... 90

Tomasz Babczyński, Tomasz Kubik, Roman Ptak, Grzegorz Strauchold
GIS as a Tool to Analyze the History of Silesia and the Changes in its Political
(and Cultural) Geography
GIS jako narzędzie do analizy historii Śląska oraz zmian w jego geografii politycznej
i kulturowej..... 113

Mateusz Zawadzki
„Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego” jako źródło do badań
nad strukturą parafialną województwa lubelskiego
The “Tabella of Towns, Villages and Settlements of the Kingdom of Poland”
as the Source for Research into the Parochial Structure of the Lublin Voivodeship 142

Anna Paulina Orłowska, Bartosz Nowożycki, Grzegorz Pac
Handel wołami na terenie Wielkopolski i Śląska w świetle szesnastowiecznego
spisu jarmarków i komór celnych
The Trade in Oxen on the Territory of the Greater Poland and Silesia in the Light
of the 16th Century Description of Annual Fairs and Toll Houses 153

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

Historical Atlas of Poland in the 2nd half of the 16th Century: Voivodeships of Cracow,
Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia, ed. by Marek Słoń;
transl. by Agata Staszewska; Martha A. Brożyna, Peter Lang Edition,
Frankfurt am Main 1973–[2014],
4 volumes, XXIX + 1597 pp., illustrations, 27 folded maps
(Alexei Frolov) 163

Magdolna Szilágyi: On the Road: The History and Archaeology of Medieval
Communication Networks in East-Central Europe, Budapest 2014
(Archeolingua Series Minor, 35),
ss. 254, 89 il. (w tym 30 map i 4 plany miast)
(Ewelina Siemianowska)..... 169

The World in a Mirror, Word Maps from the Middle Ages to the Present Day,
ed. Jan Parmentier, Museum aan de Stroom, Antwerp 2015, ss. 192, il. 150 + 25
(Lucyna Szaniawska)..... 173

Kartografia morska i krain nadmorskich, red. R. Skrycki, Instytut Historii
i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,
Zespół Historii Kartografii Instytutu Historii Nauki PAN, Szczecin 2014;
24 × 17 cm, ss. 204, 54 ryc., 4 tab.
(Jan Rutkowski)..... 177

Алексей А. Фролов, Нина В. Пиотух: Исторический атлас Деревской пятины Новгородской земли (по писцовым книгам письма 1495–1496 годов). В 3 томах: Москва–Санкт-Петербург, Альянс-Архео, 2008.
Т. 1: Исследование и таблицы, ss. 368;
Т. 2: Атлас и справочные материалы, ss. 272;
Т. 3: Уездные планы последней четверти XVIII века, ss. 266
(Rostysław Sossa)..... 182

Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany, t. 10–12 (Ra–Rż),
red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, [autorzy haseł: U. Bijak, E. Borysiak,
J. Chłędzińska, B. Czopek-Kopciuch, P. Dudek, A. Galasińska, W. Makula-Kosek,
I. Nobis, R. Przybytek, P. Swoboda, U. Wójcik, K. Zawodzińska-Bukowiec, Z. Zierhoffer],
Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, Kraków 2015, ss. 160 (t. 10), 146 (t. 11), 168 (t. 12)
(Ewa Oronowicz-Kida)..... 185

Kit Mayers: The First English Explorer. The Life of Anthony Jenkinson (1529–1611)
and his Adventures on Route to the Orient, Devon 2015, ss. 366
(Krystyna Szykuła)..... 189

Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports

Konferencja „Przestrzenne aspekty historycznych badań demograficznych, społecznych
i gospodarczych (do 1945 r.)” – Pobierowo, 21–23 października 2015 r.
(Michał Gochna) 195

„European Social Science History Conference” – Walencja (Hiszpania),
30 marca–2 kwietnia 2016 r.
(Michał Gochna) 195

Zebranie naukowe polskiej sekcji European Society for Environmental History – Warszawa,
16 stycznia 2016 r.
(Piotr Guzowski) 196

„Mapa jako narracja interpretacyjna”. XXIX Ogólnopolska Konferencja Historyków
Kartografii – Wrocław, 24–26 września 2015 r.
(Jerzy Ostrowski) 197

Sprawozdanie z konferencji „Województwo poznańskie w XVI w.” – Kościan, 1 lipca 2015 r.
(Michał Słomski)..... 202

Sprawozdanie z konferencji „Geografia historyczna. Wyzwania przyszłości” – Łódź,
11–12 czerwca 2015 r.
(Magdalena Deptuła)..... 204

Spis treści

Pro memoria

Alfred Franciszek Kaniecki (1941–2016) 207

* * *

Listy do redakcji 209

Informacja dla autorów • Guidelines for Authors 210

Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego zróżnicowania poziomu produkcji piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.

Krzysztof Boroda

Wśród podatków nadzwyczajnych pobieranych w XVI w. na terenie Królestwa Polskiego czopowe od produkcji piwa miało charakter wyjątkowy. Jedynie w tym przypadku wysokość wpływów była bezpośrednio zależna od rozmiarów produkcji konkretnego dobra konsumpcyjnego, w tym wypadku piwa. Jego historia jako podatku publicznego sięga początków 2. poł. XV w., a pierwsze potwierdzone ustanowienie nastąpiło w 1459 r. Najstarszy zachowany rejestr tej daniny obejmuje lata 1462–1465, a znajdujemy w nim informacje o wpływach z ośrodków miejskich województw poznańskiego i kaliskiego¹. Zachowane uniwersały podatkowe dla końca XV w. sugerują funkcjonowanie jednolitych w skali całego kraju stawek podatkowych i zunifikowanej podstawy opodatkowania, niezależnie od tego, czy dany ośrodek miejski był własnością króla, instytucji kościelnej czy też osoby prywatnej. Przewidywana w nich stawka podatkowa wynosiła 1 gr, a podstawą jej naliczania miała być wszędzie beczka wytworzonego piwa². W praktyce podstawą pobierania podatku były w całym kraju najprawdopodobniej wary (jednostki produkcyjne), a nie beczki. Począwszy bowiem od 1511 r., uniwersały regulujące pobór czopowego, teoretycznie utrzymując stosowane dotąd rozwiązanie opodatkowania beczki piwa stawką

1 gr, zezwalały na naliczanie podatku od warów w przypadku istnienia takiego zwyczaju w danym ośrodku. Zaznaczono przy tym, że przy opłacaniu podatku od waru stawka, ustalana przez poborcę wspólnie z wojewodą i doradcami, winna być proporcjonalna do jego pojemności wyrażonej liczbą „wymiernych” beczek oraz jakości wytwarzanego piwa³. W miastach pobór czopowego organizowały władze miejskie, doliczając przy każdym 1 gr podatku publicznego 1 ternara (3 denary) na potrzeby miasta⁴. Zebrany podatek przekazywany był poborcy zwykle co kwartał wraz z rekognicją sporządzoną przez władze miasta, przy czym długość kwartałów bywała różna – od 8 do czasem 18 tygodni. Wedle takich zasad pobór czopowego od produkcji piwa odbywał się do 1563 r. Wyjątek stanowił jedynie rok podatkowy 1544/1545, gdy za podstawę naliczania podatku przyjęto wartość wytwarzanego piwa, a stawkę ustalono na 1 denara od każdego grosza taksowej wartości wytworzonego napoju⁵. W 1563 r., nie zmieniając podstawy naliczania podatku, który wciąż pobierano od waru, podwojono dotychczas obowiązujące stawki⁶. Istotna reforma systemu pobierania czopowego nastąpiła dopiero w 1578 r. Zastosowano wówczas wykorzystany w 1544/1545 r. pomysł powiązania podat-

¹ A. Bieniaszewski, J. Latzke, *Rejestr pobaru czyż z miast Wielkopolski w latach 1462–1465*, „Przegląd Historyczny”, 68, 1977, s. 541–553.

² *Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493–1549, vol. 1: 1493–1526, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996, s. 55, 93, 134, 204.

³ Tamże, s. 250: „Constitutum namque est, ut quilibet cerevisiam braxans de quibuscunque, etiam emensuratis alias *wymiernie* et undecumque emptis braseis, vel a vase, vel a braxa, iuxta locorum consuetudinem antehac servatam, exactionem ducillorum in manus infrascripti exactoris fideliter solvat, ita videlicet, ut a maiori braxa plures grossi, et a minori pauciores iuxta exactoris ordinationem cum intelligentia pallatini terrestri et secum certorum consiliariorum solvantur; et similiter vasorum ratio, ubi vasis solvendum est, habeatur”. Tamże, s. 276: „[...] a maiori braxa

plures grossi, et a minori pauciores, alias iuxta vasorum qualitatem et quantitatem [...]”. Identyczne sformułowania używane były w latach 1518 (tamże, s. 300), 1519 (s. 318), 1521–1522 (s. 377–378), 1523 (s. 418), 1524–1525 (s. 431–432), 1525–1526 (s. 445), 1527–1528 (*Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493–1549, vol. 2: 1527–1549, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2000, s. 39), 1529 (tamże, s. 59), 1529–1530 (s. 71), 1530–1531 (s. 88–89), 1531–1532 (s. 108), 1533 (s. 119), 1534 (s. 127, 134), 1535 (s. 145), 1536–1537 (s. 158), 1538 (s. 185), 1538–1539 (s. 207), 1540 (s. 227), 1542 (s. 240) i 1543 (s. 271).

⁴ Tamże, vol. 1, s. 134.

⁵ Tamże, vol. 2, s. 281.

⁶ *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 118.

ku od produkcji piwa z wartością wytworzonego napoju⁷. Wprowadzono przy tym dwie stawki podatku, w zależności od tego kto był właścicielem ośrodka, w którym odbywała się produkcja. W dobrach królewskich i kościelnych był to 1 denar od 1 gr wartości beczki piwa jako opłata od produkcji oraz 1 denar od 1 gr wartości jako opłata propinacyjna. Łącznie dawało to 2 denary od 1 gr, a więc połowę wartości wytworzonego piwa. Dla dóbr szlacheckich, zarówno w przypadku opłaty produkcyjnej, jak i propinacyjnej, stawki ustalono na poziomie 1 denara od 24 denarów wartości piwa, co dawało obciążenie na poziomie jedną dwunastą wartości wytworzonego piwa⁸.

Trwająca przez niemal cały XVI w. niezmiennosc zasad opodatkowania produkcji piwa pełnego i istnienie związku między rozmiarami produkcji a kwotą pobieranego podatku pozwala na wykorzystanie informacji o kwotach opłacanego czopowego do oceny rozmiarów produkcji piwa w poszczególnych ośrodkach miejskich. Wiąże się z tym jednak dwa utrudnienia.

Pierwszym jest rozproszenie i niepełne zachowanie samych rejestrów poboru czopowego. Przetrzywały one zwykle w formie sumarycznych zestawień kwartalnych lub rocznych dołączanych do rejestrów poboru łanowego z poszczególnych lat. Nie towarzyszą jednak wszystkim rejestrom poboru łanowego, a tylko części z nich i w 1. poł. XVI w. nie zawsze zawierają informacje o kwocie podatku uiszczonej przez poszczególne miasta, podając jedynie zbiorcze kwoty wpływów z całego okręgu podatkowego. W związku z tym problematyczne jest stworzenie w oparciu o nie zestawień dla całego kraju, które obejmowałyby pojedyncze lata. Na szczęście dla 2. poł. XVI w. możemy się w tym celu posłużyć zbiorczymi sumariuszami podatkowymi tworzonymi przez administrację podskarbińską, uwzględniano w nich bowiem wpływy z czopowego w formie zbiorczych sum dla poszczególnych miast. Niestety w sumariuszach z pierwszej połowy stulecia mamy do czynienia z praktyką podawania zbiorczych

sum dla jednostek terytorialnych (województw lub ziem), a nie miast. Spośród pięciu zbiorczych sumariuszy z 2. poł. XVI w. zachowanych w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej: AGAD) dla lat 1563, 1564, 1565, 1569 i 1573 zdecydowałem się wykorzystać dwa – z 1565 i 1569 r. Pierwszoplanowe znaczenie ma tutaj sumariusz z 1569 r., który jako jedyny uwzględnia wpływy podatkowe z Prus Królewskich. Niestety wybrane sumariusze, podobnie jak wszystkie pozostałe, które się zachowały, nie mają charakteru kompletnych zbiorów danych obejmujących wpływy ze wszystkich okręgów podatkowych kraju. W każdym z nich brakuje informacji dla części jednostek terytorialnych, których sumariusze cząstkowe, pierwotnie wchodzące w skład sumariuszy zbiorczych, zaginęły. W sumariuszu z 1565 r. brak jest danych dla województw: łęczyckiego, lubelskiego, chełmskiego i podolskiego oraz dla ziem łomżyńskiej i wiskiej z województwa mazowieckiego. Sumariusz 1569 r. nie zawiera natomiast informacji dla województwa lubelskiego, biskupstwa warmińskiego, powiatu żydaczowskiego w województwie ruskim oraz części informacji dla powiatu lwowskiego. Na dodatek dane dla czterech powiatów województwa sandomierskiego (stężyckiego, radomskiego, chełmińskiego i opoczyńskiego) mają w nim formę zbiorczych kwot zsumowanych dla powiatów. Dla pozostałych jednostek terytorialnych brakuje w sumariuszach informacji o kwotach czopowego z tych miast, które z jakichś powodów nie opłaciły go w terminie lub też zostały z niego zwolnione. Dotkliwy jest w tym przypadku przede wszystkim brak informacji o czopowym z największych miast Prus Królewskich: Gdańska, Torunia i Elbląga. Brak wpłat z tych trzech ośrodków nie wynikał jednak z przypadków losowych, jak pożary czy epidemie, ale z uchylenia się od podatków uchwalonych na sejmie lubelskim 1569 r.

Drugim utrudnieniem jest brak pewności, że stawka podatkowa obowiązująca w poszczególnych miastach miała związek przede wszystkim z ilością piwa wytwarzanego w ramach jednego waru, a jakość miała znaczenie mniejsze. Z całą pewnością można stwierdzić, że do 1578 r. w większości ośrodków miejskich wysokość

⁷ Tamże, s. 425.

⁸ Tamże.

stawek od waru przekładała się na dużo niższe obciążenia podatkowe niż zakładany w uniwersałach z 1. poł. XVI w. 1 gr od beczki czy też 2 gr w drugiej połowie stulecia. W przypadku województwa łęczyckiego – dla którego dzięki rejestracji podatkowemu z roku 1544/1545 mamy informacje o pojemności war w poszczególnych miastach wyrażonej liczbą beczek – kwota opłaconego podatku wynosiła najczęściej 6–9 denarów od beczki⁹. W tym samym czasie w Krakowie rzeczywista stawka podatkowa wynosiła dokładnie 1 gr od beczki. Nie ma w tym miejscu pewności, że dane dla województwa łęczyckiego są reprezentatywne w skali całego kraju. Wydaje się jednak, że możemy założyć, iż przed 1563 r. 1 gr opłaconego podatku w większości miast odpowiadał w przybliżeniu 2 beczkom wytworzonego piwa pełnego, a w latach 1563–1577, wobec podwojenia stawek podatkowych – w przybliżeniu 1 beczce. Na potrzeby niniejszej analizy za średnią pojemność beczki piwnej dla całego kraju przyjąłem ok. 150 litrów, z pełną świadomością, że w poszczególnych miastach mogła ona być zarówno mniejsza, jak i większa¹⁰.

W oparciu o kwotę uiszczanego czopowego uwzględnione w sumariuszach ośrodki miejskie zostały podzielone na osiem grup:

1. **do 2000 gr podatku** (1000 gr przed 1563 r.) – mikroskopijne ośrodki produkcyjne wytwarzające nie więcej niż 2000 beczek piwa rocznie. Odpowiada to maksymalnej produkcji ok. 300 tys. l piwa pełnego pozwalających na zaspokojenie w skali roku pełnych potrzeb maksymalnie ok. 600 osób¹¹. Przy założeniu, że lokalna konsumpcja opierała się na piwie pełnym, mielibyśmy w tym wypadku do czynienia z ośrodkami produkującymi wyłącznie na potrzeby własne ich mieszkańców;

2. **2000–5000 gr** (1000–2500 gr przed 1563 r.) – ośrodki bardzo małe o produkcji rocznej 2000–5000 beczek (300–750 tys. l) pozwalającej na zaspokojenie w pełni potrzeb własnych ośrodka o liczbie mieszkańców od 600 do 1500 osób. W ich przypadku można zakładać, że nawet przy oparciu własnej konsumpcji łącznie na piwie pełnym powinny dysponować pewnymi nadwyżkami produkcyjnymi przeznaczonymi do sprzedaży w najbliższej okolicy;

3. **5000–10 000 gr** (2500–5000 gr przed 1563 r.) – ośrodki małe o skali produkcji 5000–10 000 beczek rocznie (0,75–1,5 mln l), mogące zaspokoić potrzeby konsumpcyjne 1500–3000 osób, zapewne mające własny lokalny rynek sprzedaży piwa na okolicznych terenach wiejskich;

4. **10 000–20 000 gr** (5000–10 000 gr przed 1563 r.) – niższa grupa średniej wielkości ośrodków miejskich o produkcji 10 000–20 000 beczek rocznie (1,5–3 mln l) odpowiadających możliwości zabezpieczenia potrzeb 3000–6000 osób. Prawdopodobnie większość swej produkcji kierowały na zbytno poza murami miasta;

5. **20 000–50 000 gr** (10 000–25 000 gr przed 1563 r.) – miasta należące do wyższej grupy średniej wielkości ośrodków produkcyjnych o poziomie produkcji 20 000–50 000 beczek rocznie (3–7,5 mln l), zaspokajających potrzeby 6000–15 000 osób. Produkcja była nastawiona przede wszystkim na zbytno poza własnym ośrodkiem;

6. **50 000–100 000 gr** (25 000–50 000 gr przed 1563 r.) – ośrodki produkcyjne wytwarzające 50 000–100 000 beczek rocznie (7,5–15 mln l), mogące zaspokoić potrzeby 15 000–30 000 osób, nastawione na zbytno produkcji nie tylko na rynku lokalnym, ale także regionalnym;

7. **100 000–200 000 gr** (50 000–100 000 gr przed 1563 r.) – bardzo duże ośrodki o produkcji 100 000–200 000 beczek rocznie (15–30 mln l), mogące zaspokoić potrzeby 30 000–60 000 osób;

⁹ K. Boroda, *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XVI–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 62–63, tab. 1.

¹⁰ Brak jest w tym zakresie badań w polskiej historiografii. W miarę pewnymi ustaleniami dysponujemy dla Prus Królewskich, gdzie objętość beczki dla tego okresu można oceniać właśnie na 150 l, i Krakowa – 170 l. Zob.: S. Dryja, *Krakowskie miary piwowarskie w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 59, 2011, z. 1, s. 11–19; A. Klonder, *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 połowa XVI–XVII w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 57; J. Szymański, *Nauki Pomocnicze Historii*, Warszawa 2005, s. 169–170.

¹¹ Przy założeniu przeciętnego rocznego spożycia piwa na poziomie 500 l na dorosłą osobę.

8. **ponad 200 000 gr** (ponad 100 000 gr przed 1563 r.) – ośrodki o skali produkcji porównywalnej do dużych centrów browarniczych w Europie Zachodniej, wytwarzające teoretycznie ponad 30 mln l piwa pełnego rocznie, mogącego zaspokoić potrzeby konsumpcyjne co najmniej 60 000 osób. W praktyce, biorąc pod uwagę stawki podatkowe obowiązujące w Krakowie, były one zapewne zbliżone rozmiarami produkcji do ośrodków opłacających 100 000–200 000 gr.

Grupowanie oparte na kwocie zapłaconego podatku od produkcji piwa pełnego nie jest oczywiście doskonałe, i to z kilku powodów. Po pierwsze, zakładana w oparciu o kwotę podatku produkcja może się znacząco różnić od rzeczywistej, wyrażonej liczbą beczek czy też litrów. Taka rozbieżność ma miejsce w przypadku Krakowa, gdzie stawka podatkowa w latach 60. wynosiła 2 gr od beczki. Była więc dwukrotnie wyższa od zakładanej średniej, a rzeczywiste rozmiary produkcji Krakowa oscyływały w owym czasie w okolicy 20 mln l¹². Po drugie, zawarte w rejestrach poboru czopowego informacje o liczbie opodatkowanych w poszczególnych ośrodkach produkcyjnych warów czy beczek piwa pełnego nie odzwierciedlają pełnych rozmiarów jego produkcji. Przyczyna takiego stanu rzeczy bynajmniej nie tkwi w niewydolności ówczesnego systemu pobierania tego podatku. Był on raczej dość szczelny, za sprawą powiązania jego poboru z daniną na rzecz miasta, a sam fakt podjęcia produkcji był raczej trudny do ukrycia. Nie wykluczało to oczywiście istnienia oszustw polegających na zaniżaniu rozmiarów produkcji poprzez zgłaszanie połowy waru zamiast całego czy też – w przypadku okresu po 1578 r. – mniejszej liczby beczek niż rzeczywiście wytworzone. Nie należy jednak przeceniać rozmiarów tego zjawiska i zakładać powszechności i masowości oszustw podatkowych. Po prostu część produkcji piwa nie była ewidencjonowana w ramach poboru czopowego, gdyż napój

produkowany na własne potrzeby, a nie z zamiarem sprzedaży, nie podlegał opodatkowaniu. Sumariusze podatkowe nie przekazują informacji o skali nieopodatkowanej produkcji. Sądząc jednak po danych zawartych w rejestrze poboru czopowego województwa łęczyckiego z roku podatkowego 1583/1584, w którym w odniesieniu do czterech miast umieszczone zostały informacje o liczbie war zwolnionych z opodatkowania z tego i innych powodów, w niektórych ośrodkach mogło to dotyczyć maksymalnie parunastu procent ich produkcji (Bielawy – 12%, Sobota – 10%, Brzeziny – 5%, Piątek – 2%)¹³. W tym miejscu wypada też wyraźnie zaznaczyć, że produkcja piwa pełnego rejestrowana w ramach poboru czopowego bynajmniej nie jest tożsama z pełną produkcją piwa wszystkich gatunków. Czopowym nie obciążano bowiem piw gorszych gatunkowo, a więc stołowych i cienkuszy. Tymczasem to właśnie one, a nie piwo pełne, mogły być napojami stanowiącymi podstawę lokalnej konsumpcji w części ośrodków, podczas gdy pełne mogło być w nich jedynie dobrem luksusowym, konsumowanym wyjątkowo¹⁴.

Sumariusz z 1565 r. zawiera informacje o wpłatach podatkowych z 552 miast, przy czym w odniesieniu do 486 z nich podana została kwota opłaconego czopowego. Przy pozostałych widnieją adnotacje o zwolnieniu z podatku w związku z klęską żywiołową lub o umieszczeniu ośrodka w wykazie retenty. Sumariusz 1569 r. zawiera natomiast informacje o wpłatach podatkowych z 593 miast, a kwota opłaconego czopowego figuruje przy 552 z nich. W obu rejestrach w nielicznych przypadkach zarejestrowane wpłaty z czopowego obejmują jedynie dwa lub trzy kwartały zamiast całego roku. W tych przypadkach dochody podatkowe dla brakujących kwartałów zostały doszacowane w oparciu o średnią arytmetyczną wpłat z pozostałych okresów. Strukturę udziału miast należących do poszczególnych kategorii wraz ze strukturą ich udziału w ogólnych wpływach z czopowego dla

¹² S. Dryja, *Krakowskie miary*, s. 11–19.

¹³ AGAD, ASK, o. I, 124, k. 19–25.

¹⁴ Przy obecnym stanie badań niemożliwe jest określenie relacji między rozmiarami produkcji piwa pełnego i gorszych gatunków w miastach. Jedynie w odniesieniu do dużych ośrodków można sądzić – w oparciu

o zachowane dla Gdańska dane z roku 1558/1559 – że piwa stołowe mogły w nich stanowić paręnaście procent ogólnej produkcji. Zob. A. Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI i XVII wieku (produkcja – import – konsumpcja)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 37.

Wielkopolski, Kujaw, Małopolski, Mazowsza, ziem ruskich i Prus Królewskich prezentują tabele 1–2 oraz mapy 1–4.

Wyraźnie uwidaczniają one istnienie na terenie Królestwa Polskiego istotnych różnic w zakresie produkcji piwa pełnego w miastach. Uwagę zwraca przede wszystkim olbrzymi kontrast między Prusami Królewskimi, gdzie małe centra produkcyjne opłacające do 10 000 gr podatku stanowiły nieco ponad 50% ogólnej liczby miast z zarejestrowanymi wpływami z czopowego od produkcji piwa, a resztą Królestwa Polskiego, gdzie stanowiły one co najmniej 90% wśród miast opłacających czopowe. Jednocześnie wszędzie poza Prusami Królewskimi wśród małych ośrodków produkcyjnych zdecydowanie przeważają mikroskopijne centra wytwórcze opłacające do 2000 gr podatku, których produkcja – przy założeniu oparcia konsumpcji na piwie pełnym – służyłaby wyłącznie zaspokojeniu własnych potrzeb mieszkańców. W Wielkopolsce, na Mazowszu i ziemiach ruskich stanowiły one 70–80% wszystkich miast opłacających czopowe, w Małopolsce (bez województwa lubelskiego) i na Kujawach – od 55 do 65%, w Prusach zaś – jedynie 26%. Gdy spojrzymy na ten sam problem od strony obecności w poszczególnych regionach dużych ośrodków miejskich (opłacających ponad 50 000 gr podatku), wyraźnie zobaczymy różnicę między wschodnią a zachodnią częścią Królestwa. Ziemie ruskie, Mazowsze i Kujawy są ich bowiem zupełnie pozbawione. Ośrodki o tej wielkości wpłat z czopowego pojawiają się w Wielkopolsce i Małopolsce, ale ich udział w ogólnej zbiorowości miast wynosi mniej niż 1%. W przypadku Prus Królewskich dane z sumariusza 1569 r. sugerują, że miasta opłacające ponad 50 000 gr podatku stanowiły ok. 10% ośrodków. Gdybyśmy jednak uwzględnili nieobecne w sumariuszu miasta: Gdańsk, Toruń i Elbląg, tworzyłyby one wówczas grupę obejmującą ok. 15% miast.

Analiza udziału poszczególnych kategorii miast w ogólnej kwocie wpłat czopowego z konkretnych regionów (mapy 2 i 4) sugeruje istnienie w tym zakresie różnic między wschodem, zachodem i północą królestwa. Na ziemiach ruskich, Mazowszu i Kujawach w 1565 r. małe

ośrodki produkcyjne (do 10 000 gr podatku) odpowiedzialne były za 70–80%, a w roku 1569 – za 80–90% wpływów podatkowych. W Wielkopolsce i Małopolsce ich udział w opłaconym czopowym był już znacznie mniejszy i w 1565 r. wynosił 45–55%, a w 1569 r. – 30–50%. Jednocześnie duże ośrodki produkcyjne (ponad 50 000 gr czopowego) odpowiedzialne były za 25–45% wpływów podatkowych w 1565 r. i 35–45% w 1569 r. Spore wahania poziomu udziału małych i dużych ośrodków w opłaconym podatku między 1565 a 1569 r. to w Wielkopolsce efekt przede wszystkim braku danych dla województwa łęczyckiego. Wpływy podatkowe z położonego w nim Piątku przekraczały bowiem 50 000 gr. W porównaniu z tymi dwiema grupami regionów Prusy Królewskie okazują się obszarem o zupełnie marginalnym znaczeniu produkcji piwa w małych ośrodkach. Wśród zarejestrowanych w sumariuszu z 1569 r. przychodów z czopowego jedynie 10% uiszczyli ośrodki płaćące do 10 000 gr. Nawet ten niski odsetek jest jednak przekłamaniami ówczesnej rzeczywistości wobec braku wpłat z trzech największych miast Prus Królewskich: Gdańska, Torunia i Elbląga. By uzyskać pełny obraz odmienności Prus Królewskich od pozostałych ziem Królestwa Polskiego, konieczne jest doszacowanie potencjalnych dochodów z czopowego z tych trzech ośrodków. Opierając się na ustaleniach Andrzeja Klondera, rozmiary produkcji piwa pełnego w Gdańsku na przełomie 3. i 4. ćw. XVI stulecia można szacować na ok. 160 000 beczek rocznie, a wytwórczość Torunia i Elbląga – na ok. 80 000 beczek w każdym z nich¹⁵. Zakładając dla tych trzech ośrodków stawki podatkowe w wysokości 2 gr od beczki (tak jak w Krakowie), otrzymalibyśmy 320 000 gr hipotetycznych wpływów z czopowego dla Gdańska oraz po 160 000 gr dla Torunia i Elbląga. Poza Prusami Królewskimi problem braku danych dla roku 1569 dotyczy także Lwowa, w przypadku którego, by doszacować dochody, możemy przyjąć kwotę 20 100 gr (80% podatku opłaconego w 1565 r.) jako w przybliżeniu odpowiadającą możliwym wpływom podat-

¹⁵ Tamże, s. 34–35.

Tab. 1. Kategoryzacja miast Królestwa Polskiego zależnie od wielkości kwot opłaconego czopowego od produkcji piwa wykazanych w sumariuszu podatkowym z 1565 r.

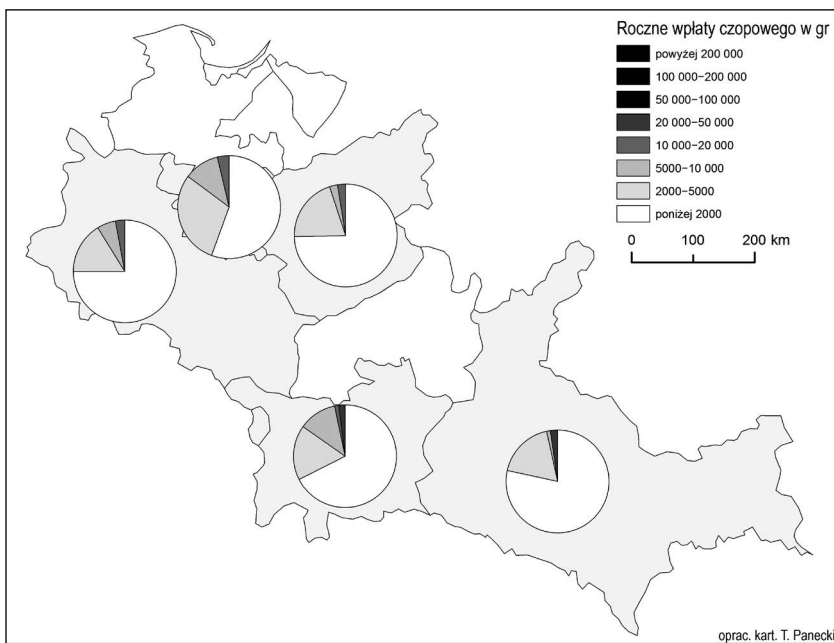
x	Do 2000 gr	2000–5000 gr	5000–10 000 gr	10 000–20 000 gr	20 000–50 000 gr	50 000–100 000 gr	100 000–200 000 gr	Ponad 200 000 gr	Razem
Prusy Królewskie									
Województwo pomorskie	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Województwo malborskie	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Województwo chełmińskie	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kujawy z ziemią dobrzyńską									
Kujawy (liczba miast)	11	6	2	1	–	–	–	–	20
Ziemia dobrzyńska (liczba miast)	4	2	1	–	–	–	–	–	7
Kwota podatku w gr	12 697	25 264	20 495	15 558	–	–	–	–	74 014
Wielkopolska									
Województwo poznańskie	25	11	1	3	–	1	–	–	41
Województwo kaliskie	45	7	5	–	1	–	–	–	58
Województwo łęczyckie	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Województwo sieradzkie	32	4	2	1	–	–	–	–	39
Kwota podatku w gr	63 671	72 693	53 683	54 428	22 928	90 684	–	–	358 087
Mazowsze									
Województwo płockie	13	2	–	–	–	–	–	–	15
Województwo rawskie	9	7	–	1	–	–	–	–	17
Województwo mazowieckie	37	7	2	1	–	–	–	–	47
Kwota podatku w gr	36 339	42 907	12 868	20 826	–	–	–	–	112 940
Małopolska									
Województwo krakowskie	34	13	11	–	3	1	–	1	63
Województwo sandomierskie	68	13	7	2	–	–	–	–	90
Kwota podatku w gr	74 360	81 807	130 989	30 900	71 908	64 904	–	240 456	695 324
Ziemie ruskie									
Województwo ruskie	57	11	–	–	2	–	–	–	70
Województwo chełmskie	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Województwo bełskie	12	5	1	–	–	–	–	–	18
Województwo podolskie	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kwota podatku w gr	48 100	52 641	6461	–	46 648	–	–	–	153 850
Razem miast	347	88	32	9	6	2	–	1	485
Razem podatku w gr	235 167	275 312	224 496	121 712	141 484	155 588	–	240 456	1 394 215

Źródło: AGAD, ASK, o. II, ks. 24, k. 197–312

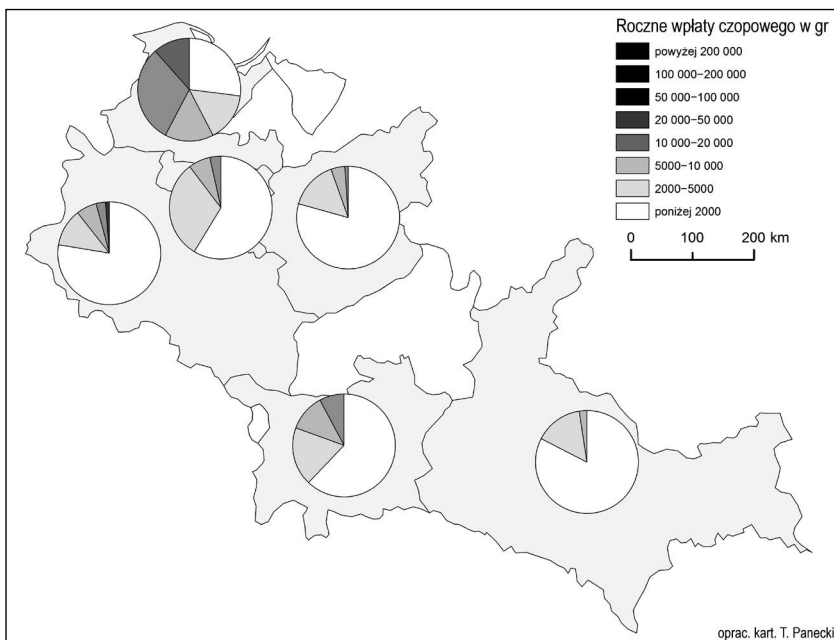
Tab. 2. Kategoryzacja miast Królestwa Polskiego zależnie od wielkości kwot opłaconego czopowego od produkcji piwa wykazanych w sumariuszu podatkowym z 1569 r.

x	Do 2000 gr	2000–5000 gr	5000–10 000 gr	10 000–20 000 gr	20 000–50 000 gr	50 000–100 000 gr	100 000–200 000 gr	Ponad 200 000 gr	Razem
Prusy Królewskie									
Województwo pomorskie	3	1	1	5	3	–	–	–	13
Województwo malborskie	–	1	–	3	–	–	1	–	5
Województwo chełmińskie	4	2	3	–	–	–	–	–	9
Kwota podatku w gr	9038	12 332	28 264	124 003	93 465	–	140 332	–	407 434
Kujawy z ziemią dobrzyńską									
Kujawy	14	6	1	1	–	–	–	–	22
Ziemia dobrzyńska	3	3	1	–	–	–	–	–	7
Kwota podatku w gr	17 034	32 013	12 080	10 564	–	–	–	–	71 691
Wielkopolska									
Województwo poznańskie	33	7	1	3	–	1	–	–	45
Województwo kaliskie	54	8	4	–	1	–	–	–	67
Województwo łęczyckie	20	2	1	1	–	1	–	–	25
Województwo sieradzkie	25	3	5	1	–	–	–	–	34
Kwota podatku w gr	88 507	60 016	74 586	60 670	21 852	147 502	–	–	453 133
Mazowsze									
Województwo płockie	13	1	1	–	–	–	–	–	15
Województwo rawskie	4	2	1	–	–	–	–	–	7
Województwo mazowieckie	56	11	2	1	–	–	–	–	70
Kwota podatku w gr	54 677	45 955	28 641	13 512	–	–	–	–	142 785
Małopolska									
Województwo krakowskie	33	12	7	6	1	1	–	1	61
Województwo sandomierskie	31	7	5	2	–	–	–	–	45
Kwota podatku w gr	53 624	59 228	88 293	115 874	29 313	71 652	–	209 000	626 984
Ziemie ruskie									
Województwo ruskie	70	12	3	–	1	–	–	–	86
Województwo chełmskie	13	3	–	–	–	–	–	–	16
Województwo bełskie	13	2	–	–	–	–	–	–	15
Województwo podolskie	8	2	–	–	–	–	–	–	10
Kwota podatku w gr	50 716	54 539	23 333	–	30 312	–	–	–	158 900
Razem miast	398	85	35	23	6	3	1	1	552
Razem podatku w gr	273 596	264 083	229 425	324 623	174 942	366 656	140 332	209 000	1 982 657

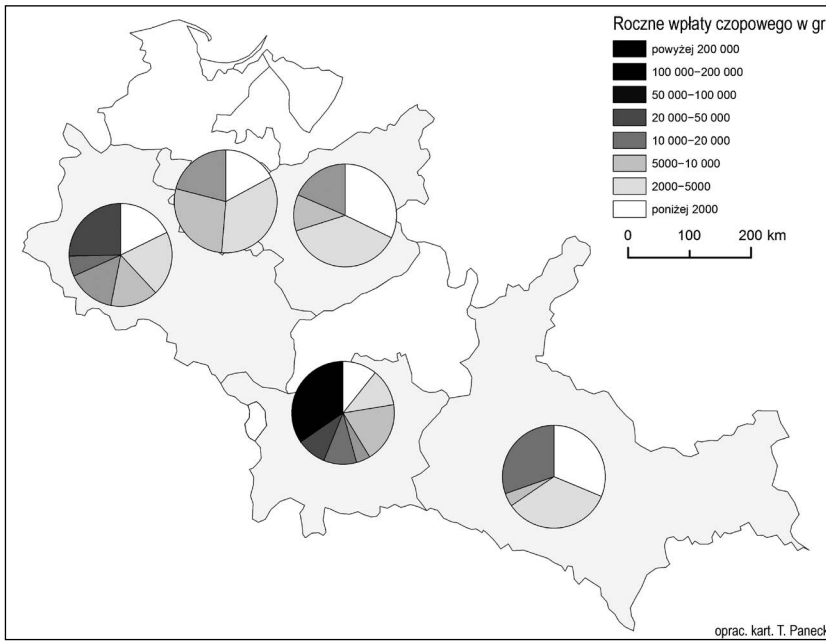
Źródło: AGAD, ASK, o. I, ks. 112, k. 1–153

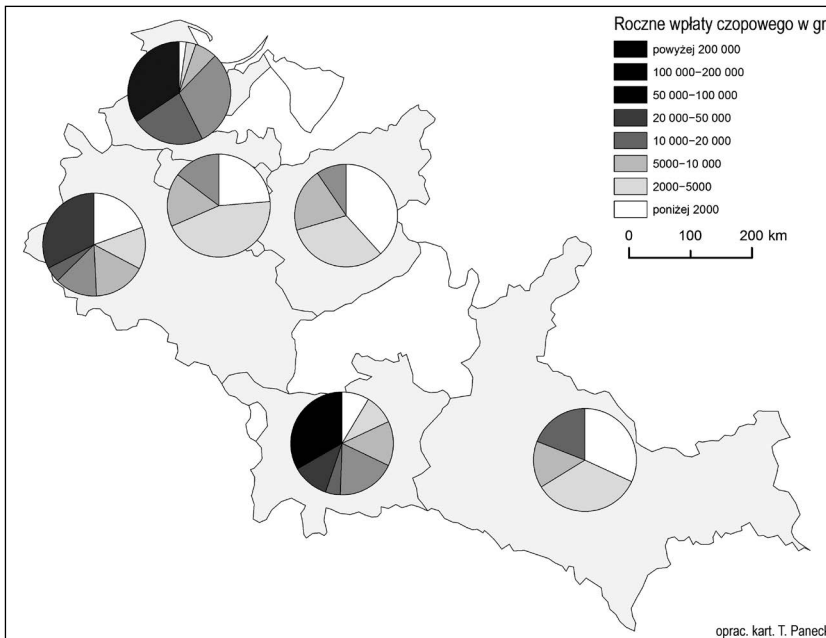
Mapa 1. Regionalne różnice w strukturze wielkości ośrodków miejskich Królestwa Polskiego opłacających czopowe od produkcji piwa pełnego wedle sumariusza podatkowego z 1565 r. (kryterium uiszczanego podatku)

Mapa 2. Regionalne różnice w strukturze wielkości ośrodków miejskich Królestwa Polskiego opłacających czopowe od produkcji piwa pełnego wedle sumariusza podatkowego z 1569 r. (kryterium uiszczanego podatku)

Mapa 3. Struktura wpływów z czopowego miejskiego od produkcji piwa pełnego wedle sumariusza podatkowego z 1565 r.

Mapa 4. Struktura wpływów z czopowego miejskiego od produkcji piwa pełnego wedle sumariusza podatkowego Królestwa Polskiego z 1569 r.

kowym z tego roku. Wizualizację danych uwzględniających potencjalne wpływy podatkowe dla tych czterech ośrodków prezentuje mapa 5. W przypadku ziem ruskich zmiany wynikające z uwzględnienia Lwowa są niewielkie, jednak dla Prus Królewskich otrzymujemy obraz absolutnie zmieniony. Udział małych ośrodków, opłacających do 10 000 gr podatku, spada do zaledwie kilku procent, a na cztery duże centra produkcyjne – opłacające ponad 50 000 gr podatku: Gdańsk, Toruń, Elbląg i Malbork – przypada 75% wpływów podatkowych. Oczywiście posługiwanie się w analizach danymi agregowanymi na poziomie dużych regionów geograficzno-historycznych w pewnym stopniu wypacza obraz rzeczywistości. Rozległe regiony historyczne, jak Wielkopolska, Prusy Królewskie czy Mazowsze, zawierają w sobie bowiem szereg odrębnych mikroregionów gospodarczych o odmiennym poziomie aktywności gospodarczej przekładającej się na aktywność w zakresie produkcji piwa. Rozwiązaniem jest w tym miejscu przejście od rozpatrywania danych o wpływach z czopowego agregowanych na poziomie regionów do analizy wpłat podatkowych z poszczególnych miast z uwzględnieniem ich indywidualnej lokalizacji geograficznej. Pomijając miasta, które w 1569 r. opłacały czopowe w wysokości do 2000 gr, jako produkujące piwo prawdopodobnie jedynie na potrzeby własne lub jako obiekt konsumpcji ekskluzywnej, geograficzna lokalizacja ośrodków opłacających podatek w kwocie 2000 gr i większej powinna informować nas o położeniu ośrodków miejskich dysponujących własnymi wiejskimi rynkami sprzedaży piwa miejskiego lub charakteryzujących się większym znaczeniem piwa pełnego w lokalnej konsumpcji. Oparcie się w tym miejscu wyłącznie na danych zawartych w sumariuszu z 1569 r. byłoby wobec istniejących w nim luk mylące. Zostały więc one uzupełnione informacjami o wysokości wpłat czopowego pochodzącymi w pierwszej kolejności z podstawowych rejestrów podatkowych.

W odniesieniu do województwa sandomierskiego były to rejestry powiatów: stężyckiego i radomskiego z 1569 r.¹⁶, chełmińskiego z 1573 r.¹⁷ i opoczyńskiego z 1577 r.¹⁸ W przypadku lubelskiego uzyskano informacje zawarte w rejestrach podstawowych dla całego województwa z lat 1531 i 1533¹⁹, rejestru czopowego powiatów lubelskiego i urzędowskiego z 1564 r.²⁰, rejestru podatkowego ziemi lukowskiej z 1564 r.²¹ oraz zachowanego odrębnie sumariusza podatkowego powiatu lubelskiego z 1569 r.²² Uwzględnione zostały także dane o hipotetycznych wpływach z czopowego dla Gdańska, Torunia i Elbląga za 1569 r. oraz dla Lwowa z sumariusza z 1565 r. Geograficzną lokalizację ośrodków opłacających czopowe w kwocie 2000 gr lub większej prezentuje mapa 6. Unaocznia ona kilka bardzo charakterystycznych zjawisk. Przede wszystkim wyraźnie widoczna jest różnica między wschodnią a zachodnią częścią ziem Królestwa Polskiego z granicą w przybliżeniu odpowiadającą przebiegowi Wisły i Sanu. Objawia się ona drastycznie odmienną gęstością lokalizacji małych ośrodków produkcyjnych (opłacających 2000–5000 i 5000–10 000 gr podatku) oraz obecnością lub brakiem obecności średniej wielkości ośrodków (opłacających podatek w wysokości 10 000–20 000 i 20 000–50 000 gr). Zachodnia część kraju charakteryzuje się istnieniem gęstej sieci małych ośrodków wytwórczych, położonych w odległości 20–40 km od siebie, co sugeruje funkcjonowanie stykających się lub nawet nakładających się na siebie lokalnych rynków dystrybucji piwa miejskiego na terenach wiejskich. Poza małymi ośrodkami pojawiają się tutaj także centra średniej wielkości. We wschodniej części kraju ich sieć jest niezmiernie rzadka, a odległość między nimi najczęściej przekracza 50 km, co sugeruje istnienie odizolowanych od siebie wysp lokalnych rynków piwa miejskiego. Jednocześnie z wyjątkiem Lublina niemal zupełnie brakuje ośrodków średniej wielkości. Lokalizacja geograficzna średnich i dużych

¹⁶ AGAD, ASK, o. 1, 8, k. 432–455, 530–597.

¹⁷ Tamże, 9, k. 65–84v.

¹⁸ Tamże, k. 353–393v.

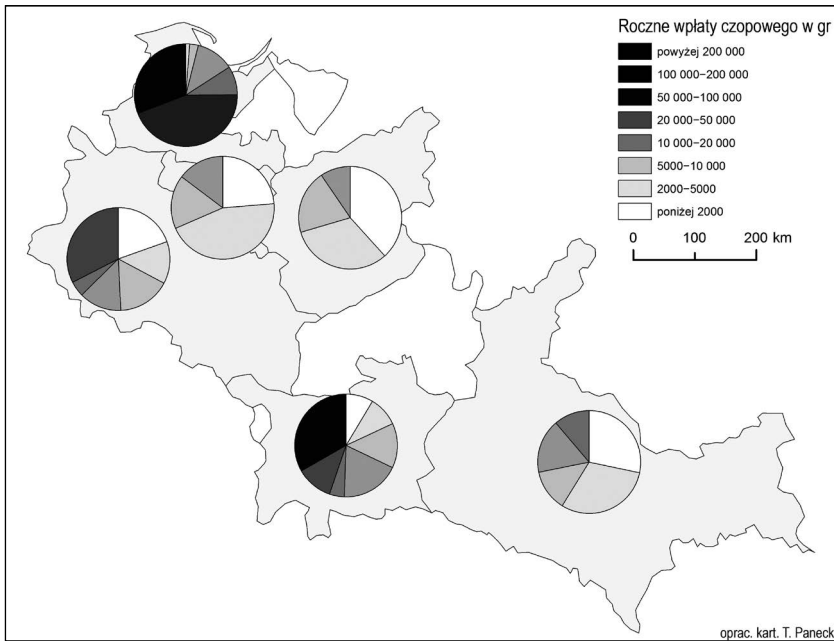
¹⁹ AGAD, ASK, 1, 33, k. 68, 240v.

²⁰ Tamże, k. 600–619.

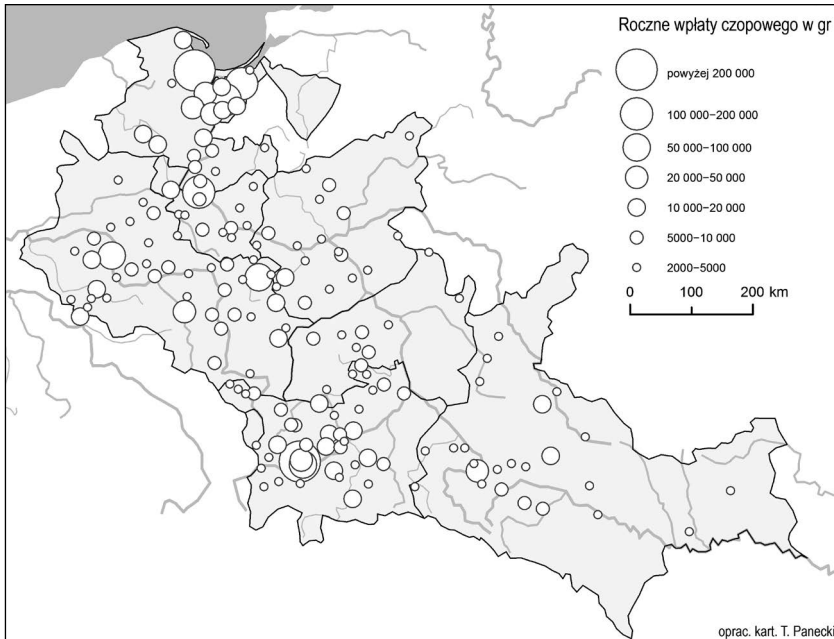
²¹ Tamże, k. 676–678.

²² Tamże, k. 689.

Mapa 5. Struktura wpływów z czopowego miejskiego od produkcji piwa pełnego wedle sumariusza podatkowego Królestwa Polskiego z 1569 r. po doszacowaniu danych dla Gdańska, Torunia, Elbląga i Lwowa

Mapa 6. Ośrodki miejskie Królestwa Polskiego optacające czopowe od produkcji piwa pełnego w 2. poł. XVI w. w kwocie co najmniej 2000 gr (dane z lat 1565–1577)

ośrodków produkcyjnych wskazuje zarazem na istnienie czterech dość wyraźnie rysujących się regionów gospodarczych, w których mamy do czynienia z dużym zagęszczeniem średnich i dużych ośrodków produkcyjnych. Sugeruje to albo istnienie chłonnych lokalnych rynków konsumpcji piwa pełnego, albo jego produkcję na potrzeby dalszych rynków zbytu. Szczególną uwagę zwracają dwa z nich. Przede wszystkim są to Prusy Królewskie, a w ich obrębie zwłaszcza tereny ujścia Wisły, charakteryzujące się olbrzymim nagromadzeniem dużych (Elbląg, Gdańsk i Malbork) i średnich ośrodków wytwórczych (Gniew, Kiszpork, Nowe, Nowy Staw, Starogard, Sztum i Tczew). Dużo mniej spektakularnie prezentuje się skupisko ośrodków produkcyjnych zlokalizowane w Małopolsce, na obszarze województwa krakowskiego i graniczących z nim terenów sandomierskiego. Mamy tu bowiem do czynienia z jednym dużym centrum produkcyjnym na terenie aglomeracji krakowskiej składającym się z Krakowa, Kazimierza i Kleparza, o łącznych wpływach podatkowych wynoszących ok. 310 000 gr. Towarzyszy mu osiem ośrodków o średnich rozmiarach (Bochnia, Jędrzejów, Nowe Miasto Korczyn, Nowy Sącz, Olkusz, Proszowice, Skalbmierz i Tarnów), opłacających 10 000–20 000 gr czopowego. Dwa pozostałe regiony mają już dużo mniej spoisty charakter. Każdorazowo mamy tu do czynienia z jednym dużym i trzema średnimi ośrodkami. W zachodniej Wielkopolsce są to Poznań z towarzyszącymi mu Bukiem, Kościanem i Wschową, we wschodniej zaś – Piątek ze znajdującymi się w pobliżu Brzezinią, Łowiczem i Piotrkowem.

Przyczyn regionalnych różnic w poziomie produkcji piwa pełnego w miastach wypada zapewne upatrywać w oddziaływaniu szeregu powiązanych ze sobą czynników. Z całą pewnością olbrzymie znaczenie miała tu sama wielkość ośrodków miejskich, wynikająca z ich znaczenia gospodarczego czy też specyficznej funkcji w przestrzeni społeczno-politycznej. Te właśnie czynniki, przekładające się na wysoką liczbę ludności stałej i wiele osób przebywających w danym mieście okresowo, w dużej mierze decydowały o wysokim poziomie produkcji piwa pełnego w przypadku Gdańska, Torunia, Elbląga, aglo-

meracji krakowskiej czy Poznania. Istnienie większej liczby zlokalizowanych blisko siebie średniej wielkości ośrodków produkcji piwa w czterech wskazanych regionach (strefie ujścia Wisły do Bałtyku, styku województw krakowskiego i sandomierskiego, zachodniej Wielkopolski i styku wschodniej Wielkopolski z Mazowszem) wynika z całą pewnością także z intensywności lokalnych procesów gospodarczych, związanych choćby z faktem ich położenia na głównych szlakach handlowych (zwłaszcza miejscach zbiegania się kilku z nich) i wynikającego z tego wysokiego poziomu aktywności gospodarczej. Aktywność ta przekładałaby się nie tylko na wielkość konsumpcji własnej miast, ale także na poziom zaawansowania specjalizacji zawodowej i wymiany towarowej miast z otaczającymi je terenami wiejskimi.

Trudniejsze od wyjaśnienia istnienia skupisk dużych i średnich ośrodków produkcyjnych jest wytłumaczenie fenomenu ich niemal zupełnego braku na terenach położonych na wschód od Wisły i Sanu, połączonego z absolutną dominacją ośrodków mikroskopijnych, które przynosiły wpływy z podatków niższe niż 2000 gr rocznie. Raczej nie należy tego uzasadniać czynnikami natury czysto demograficznej. Gęstość zaludnienia Mazowsza czy ziem ruskich nie różniła się drastycznie od wschodniej Wielkopolski albo północnej części województwa sandomierskiego, gdzie mamy przecież do czynienia z istnieniem dość regularnej sieci małych ośrodków wytwórczych generujących wpływy z czopowego od piwa w wysokości 2000–5000 i 5000–10 000 gr rocznie. Przyczyną tego stanu rzeczy nie wydaje się też znacznie późniejsze wejście tych regionów w procesy urbanizacyjne, gdyż pod względem liczby ludności małe miasta wschodniej części Królestwa Polskiego nie różniły się istotnie od tych na zachodzie²³. Wydaje się, że w tym przypadku istotne znaczenie mogły mieć dwa czynniki. Po pierwsze, miasta tej części królestwa mogły w większym stopniu niż na zachodzie pełnić rolę centrów handlu lokalnego,

²³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 332; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.

a jedynie marginalne znaczenie w ich gospodarce odgrywała produkcja na potrzeby wsi²⁴. W rezultacie zamiast w miastach, produkcja piwa pełnego na potrzeby konsumentów ze wsi mogła się skupiać przede wszystkim na terenach wiejskich²⁵. Po drugie zaś, być może w strukturze konsumpcji piwa w tej części kraju kluczową rolę odgrywały nieopodatkowane piwa stołowe i cienkuszki, a nie piwo pełne. W dużych ośrodkach miejskich ich produkcja miała prawdopodobnie znaczenie marginalne, gdyż w przypadku Gdańska w roku 1558/1559 stanowiła jedynie 12% całości produkcji browarniczej²⁶. Nie można też wykluczyć, że lokalnie istotną rolę mogła odgrywać sprzedaż tzw. piw przywoźnych, wytwarzanych w ośrodkach miejskich zlokalizowanych w sąsiednich regionach. Centrum takiej wytwórczości był Piątek, który właśnie

temu zawdzięczał wysoki poziom produkcji piwa pełnego, sytuujący go w 1569 r. w grupie dużych ośrodków produkcyjnych. Wykazane w sumariuszu z 1565 r. wpływy z opodatkowania sprzedaży piwa piątkowskiego potwierdzają, że na terenie powiatów rawskiego, sochaczewskiego, warszawskiego i wyszogrodzkiego oraz w Płocku sprzedano łącznie 4127 beczek, a więc ok. 600 000 l piwa²⁷. Wyjaśnienie przyczyn tej widocznej w źródłach podatkowych dywergencji gospodarczej między ośrodkami miejskimi wschodniej i zachodniej części Królestwa Polskiego wymaga w tej sytuacji zbadania rozmiarów produkcji piwa realizowanej przez karczmy wiejskie oraz znaczenia dla lokalnej konsumpcji piw „przywoźnych”, jak też produkowanych na miejscu piw stołowych²⁸. ■

Bibliografia

- Baranowski I., *Przemysł polski w XVI wieku*, Warszawa 1919.
- Bartoszewicz A., *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny”, 99 (1), 2008, s. 121–136.
- Bieniaszewski A., Latzke J., *Rejestr poboru czyż z miast Wielkopolski w latach 1462–1465*, „Przegląd Historyczny”, 68, 1977, s. 541–553.
- Bogucka M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa 1962.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 332.
- Boroda K., *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XVI–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 55–86.
- Czwojdrak T., Żak Z., *Przemysł propinacyjny i karczmarstwo w dobrach biskupa poznańskiego w XVII i XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 2 (2), 1956, s. 79–107.
- Dryja S., *Krakowskie miary piwowarskie w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 59 (1), 2011, s. 11–19.
- Dryja S., Sławiński S., *Krakowskie stodołnice przelomu wieku XVI i XVII*, Kraków 2010.
- Gierszewski S., *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII wieku*, Gdańsk 1966.
- ²⁴ Zagadnieniu roli małych miast w pejzażu gospodarczym XV–XVIII w. poświęcono w literaturze przedmiotu dość dużo uwagi. Zob.: T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 23 (4), 1975, s. 551–564; A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny”, 99 (1), 2008, s. 121–136; A.L. Jastrebickaja, *Małe miasta: specyfika średniowiecznej urbanizacji Europy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 43 (1), 1995, s. 33–42; A. Wyrobisz, *Functional Types of Polish Towns in the XVI–XVIIIth Centuries*, „The Journal of European Economic History”, 12 (1), 1983, s. 69–103; też, *Small Towns in 16th and 17th-Century Poland*, „Acta Poloniae Historica”, 34, 1976, s. 153–163.
- ²⁵ Zagadnienie relacji między wiejską i miejską produkcją piwa jest w zasadzie niezbadane. Jedyna próba poruszenia tego problemu podjęta w literaturze przedmiotu to artykuł Przemysława Szafrana. Zob. P. Szafran, *Produkcja piwa i gorzałki na Krajnie w drugiej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14 (3), 1966, s. 449–456.
- ²⁶ 38 100 z ogólnej liczby 308 100 beczek. Zob. A. Klondler, *Napoje*, s. 37.
- ²⁷ AGAD, ASK, o. II, ks. 24, k. 197–312.
- ²⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje*, s. 451. Autorzy zwracają uwagę na istotne znaczenie konkurencyjnej produkcji piwa w browarach szlacheckich.

- Janecek A., *Town and Country in the Polish Commonwealth, 1350–1650*, w: *Town and Country in Europe, 1300–1800*, ed. S.R. Epstein, Cambridge 2001, s. 156–175.
- Jastrebeckaja A.L., *Małe miasta: specyfika średniowiecznej urbanizacji Europy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 43 (1), 1995, s. 33–42.
- Klonder A., *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 połowa XVI–XVII w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.
- Klonder A., *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI i XVII wieku (produkcja – import – konsumpcja)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Kuchowicz Z., *Uwagi o konsumpcji produktów destylacji alkoholowej w Polsce w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 19 (4), 1971, s. 667–678.
- Lalik T., *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 23 (4), 1975, s. 551–564.
- Szafran P., *Produkcja piwa i gorzałki na Krajnie w drugiej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14 (3), 1966, s. 449–456.
- Szczygieł R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Trzoska J., *Gdański suplement do pracy o browarnictwie w Prusach Królewskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 51 (3), 1986, s. 133–144.
- Unger R.W., *A History of Brewing in Holland 900–1900. Economy, Technology and the State*, Brill 2001.
- Wiesiołowski J., *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28 (3), 1980, s. 385–399.
- Wyrobisz A., *Functional Types of Polish Towns in the XVI–XVIIIth Centuries*, „The Journal of European Economic History”, 12 (1), 1983, s. 69–103.
- Wyrobisz A., *Small Towns in 16th and 17th-Century Poland*, „Acta Poloniae Historica”, 34, 1976, s. 153–163. ■

Income from Czopowe as an Indicator of Regional Diversity of Full Beer Production in the Cities of the Polish Crown in the 1560s

Summary

The present article, on the basis of data on income from czopowe (liquor tax) attempts to assess local differences in the production of full beer in the cities of the Polish Crown in the 1560s. The source foundation of the study is made up from information from tax summaries on the amount of this tax paid by 486 cities in 1565 and 552 in 1569. The investigated material reveals a sharp discrepancy between the eastern and the western parts of the Kingdom, with the provisional border between the two constituted by the river Vistula in its middle course and the river San. Characteristic of the western part of the country was the existence

of a dense network of small full-beer producing centres (paying either between 2000 and 5000 groszy of tax annually, or between 5000 and 10 000), located within distances of about 20–40 km from one another. This in turn suggests the existence of quite a tight network of local distribution centres across the rural areas, supplying the city-produced full beer, although the scale of rural consumption was rather modest. Those were complemented by much rarer middle-size production plants (10 000–20 000 and 20 000–50 000 groszy of tax annually). There are four regions in reference to which we may talk of the functioning of better receptive

rural consumption markets of city-produced full beer – two of them were quite extensive, covering a large part of Royal Prussia in the north and the Cracow voivodeship in the south. The remaining two were, in contrast, territorially quite limited, spreading over only some patches of western Greater Poland (between Poznań and Wschowa), eastern Greater Poland and western Masovia (Piątek, Brzeziny, Łowicz). What is peculiar to the eastern part of the coun-

try is the lack of large and medium production plants and a much sparser location of small centres, the distances between which (usually exceeding 50 km) suggest the existence of only very modest and isolated local markets. The vast majority of urban centres located in this part of the country was characterised by an extremely low (not exceeding 2000 groszy annually) tax income, which seems to point to only minimal production of full beer. ■

Słowa kluczowe: historia nowożytna, historia gospodarcza, geografia gospodarcza, GIS, browarnictwo, czopowe, piwo

Keywords: modern history, economic history, economic geography, GIS, brewing industry, czopowe, beer

dr Krzysztof Boroda – adiunkt w Zakładzie Historii Średniowiecza i Nauk Pomocniczych Historii (do końca XVIII w.)
Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku
(e-mail: kbrda@wp.pl)